Kazimieras GAIVENIS
Lietuvių kalbos institutas, Vilnius

KELETAS MINČIŲ APIE TERMINOLOGIJĄ

Sako, kad Sorbonos universiteto kieme stovi saulės laikrodis su lotynišku užrašu „Sicut umbra dies nostrae" („Kaip šešėlis mūsų dienos"). Mokslas iš tiesų yra didis ir amžinas, o žmogaus gyvenimas trumpas. Tačiau ir mokslas mokslui nelygu. Vienos mokslo šakos atsiradusios greit sustiprėja ir iškart padaro didelę pažangą, o kitų raida – ilga ir vangi. Terminologija – taikomoji mokslo atšaka. Visame pasaulyje ji formuojasi neskubriai ir sunkiai, tarsi nežinodama prie ko jai šlietis – prie kalbotyros, informatikos ar dar kurios kitos mokslo šakos. Kalbininkai iki šiol terminologija mažai domėjosi turbūt todėl, kad joje daug kas nelingvistiška, pasiskolinta iš kitų mokslų. Tradicinių kalbotyros šakų specialistai dažnai nesupranta kitų sričių terminų turinio (semantikos) ir jų tarpusavio santykių. Tuo tarpu tūlam fizikui, matematikui, medikui, ekonomistui ar inžinieriui terminologija pirmiausia siejasi su kalbotyra. Šiuos specialistus neretai trikdo terminų formos vertinimas, jų taisyklingumo samprata, terminų gramatinimas ir kirčiavimas.

Terminologiją pradėjo kurti inžinieriai (E. Wüsteris, E. Drezenas, D. Lotė ir kt.), sumanę tarptautiniu mastu standartizuoti technikos terminiją. Tačiau, sakoma, kad tikru mokslu ji tapo tik tada, kai į jos kūrimą įsitraukė ir kalbininkai. Iš tiesų terminologijos praktinio darbo sėkmė didele dalimi priklauso nuo supratingo įvairių mokslo šakų specialistų ir kalbininkų terminologų bendradarbiavimo.

Kalbininkams kartais net priekaištaujama, kad jie nesukuria reikiamų naujadarų. Pavyzdžiui, apie greitai paplitusį ir dabar visų vartojamą naujadarą *žiniasklaida* neseniai vienas žurnalistas taip rašė: „Kalbininkai iš tiesų apgailėtinai nebespėja. Tik kelintais „mass media" vartojimo metais sugebėta sunarstyti fonetinį griozdą „žiniasklaida". Lyg iš Vydūno laikų". Še tau, kad nori! Kalbininkai pasirodo turi budėti ir spėriai kuopti šnekos šiukšliadėžes. Deja... Visiems

gerai žinoma, kad terminus kuria ne kalbininkai, bet specialistai. Tiksliau pasakius, juos kuria net visa tautos šviesuomenė, priimdama arba atmesdama siūlomus naujadarus ir svetimžodžius.

Naujadarų taisyklingumo neretai nesugeba vertinti ne tik žurnalistai, bet ir mokslininkai. Pavyzdžiui, vertinant termino *failas* lietuvišką atitikmenį *rinkmena* samprotauta taip: „Pakaitas *rinkmena* yra netikslus, negali reikšti rinkimo pasekmės, tam tikro rinkinio. Gali reikšti tik atskirą renkamąjį vienetą. Juk *puošmena* – tai atskiras puošybos vienetas, *žymena* – atskiras žymens elementas, *ėmena* – atskiras imamasis vienetas ir t.t.“ Pasižiūrėkime į daugiatomį „Lietuvių kalbos žodyną“. Jame nurodoma, kad žodis *rinkmenė* reiškia rinkinį. Tai kodėl žodis *rinkmena* negali reikšti „rinkinio“? Kur ir kas nustatė, kad žodis *žymena* reiškia „žymens elementą“? Tuo tarpu žodis *ėmena* turbūt paties autoriaus sukurtas, žodynuose jo nėra. Taigi terminijos naujadarų taisyklingumą objektyviai gali įvertinti tik kalbininkai.

Naujadarų apibrėžimuose ir šiaip aiškinant jų ypatybes, dažniausiai nurodomi du dalykai: 1) kad naujadarai – naujai sudaryti žodžiai ir tas jų naujumas juntamas vartotojų; 2) kad naujadarai dažniausiai atsiranda dėl kultūros ir mokslo kilimo bei socialinių santykių kitimo ir įvardija naują daiktą arba reiškia naują sąvoką. Šie dalykai apskritai yra teisingi, bet reliatyvūs. Gajų naujadarų naujumas labai greitai blunka, o negajūs naujadarai gali dešimtmečių dešimtmečiais konkuruoti su tarptautiniais žodžiais ir jų nenurungti. Pavyzdžiui, žodis *nuošimtis* niekaip nenurungia žodžio *procentas*, *pūdinys* – *komposto* ir t.t. Be to, ne visai tikslu manyti, kad socialinio gyvenimo pažanga naujadarų kūrimą skatina labiau negu vidiniai kalbos raidos procesai.

Vienose mokslo srityse tarptautinių naujažodžių vartojama nedaug, o kitose – priešingai. Labai daug tarptautinių žodžių vartojama chemijos, muzikos, astronomijos, informatikos ir kt. sričių terminijoje. Kalbininkams sunku pasakyti, ar kuris nors naujai atsiradęs tarptautinis terminas yra reikalingas, ar – ne. Pavyzdžiui, ar reikalingas terminas *benzenas* šalia *benzolo*, *butenas* šalia *butileno*, *cimenas* šalia *cimolo*, *fosfanas* šalia *fosfino*, *ksilenas* šalia *ksilolo*, *nafta-*

lenas šalia *naftalino* ir t.t. Iš tikrųjų pirmieji šių porų nariai yra IUPAC rekomenduojami arba leidžiami vartoti terminai, o antrieji „Chemijos terminų aiškinamajame žodyne" (V., 1997) pateikiami su sutrumpinimu *ntk.* (neteiktinas terminas). Be to, dabar cheminių junginių nomenklatūroje šalia nesisteminių (tradicinių) pavadinimų vartojami ir pagal tarptautines taisykles sudaryti sisteminiai pavadinimai. Pavyzdžiui, nesisteminis pavadinimas yra *vanduo*, o sisteminis – *divandenilio oksidas*, nesisteminis – *deguonis*, o sisteminis – *dideguonis*, nesisteminis *ozonas*, o sisteminis – *trideguonis*, nesisteminis *boro rūgštis*, o sisteminis – *trivandenilio trioksoboratas* (3–) ir t.t. Kitais atvejais sisteminiai ir nesisteminiai pavadinimai visiškai sutampa, pvz.: *natrio fluoridas*, *cinko sulfidas*, *ličio hidroksidas* ir kt. Apskritai tarptautinių naujažodžių reikalingumą terminijoje geriausiai gali įvertinti specialistai. Kalbininkai geriau gali suvokti tik tarptautinių ir lietuviškų žodžių santykius.

Kuriant terminijos naujadarus ir rūšinius sudėtinius terminus, dažnai iškyla motyvacijos klausimas. Motyvuoti terminai lengviau įsimenami ir greičiau nustatoma jų vieta terminijos mikrosistemose. Tačiau apskritai motyvacija terminijoje neturi lemiamo vaidmens, nes puikiausiai vartojami ir visiškai nemotyvuoti terminai, taip pat svetimžodžiai, kurių motyvacija mums visiškai nesuprantama, pvz.: *barnas* „branduolinių vyksmų, kurių metu susidaro radioaktyviųjų izotopų, efektyviojo skerspjūvio vienetas", *cimenas* „1–izopropil–4–metilbenzenas", *damara* „sukietėję tropinių medžių *Agathis dammara* sakai", *potas* „pusbeždžionė *Perodicticuspotto*, gyvenanti Afrikoje" ir kt. Tokių terminų yra tūkstančių tūkstančiai. Turbūt galima manyti, kad motyvacija svarbesnė rūšiniams terminams negu gimininiams. Juk rūšys viena nuo kitos atskiriamos esminius skiriamuosius požymius atspindinčiais pažyminiais. Tačiau terminijoje pasitaiko atvejų, kai rūšinis požymis „prieštarauja" pagrindinio dėmens darybinei reikšmei, pvz.: *sodinė nendrinukė* (Acrocephalus dumetorum Blyth), *miškinis pievagrybis* (Agaricus silvaticus), *kempininis kūdravabalis* (Megasterinum boletophagum Marsh.) ir pan. Tokie terminai nėra ydingi ir taisytini. Įvairių mokslo ir gamybos šakų specialistai kartais labai energingai gina netaisyklingai vartojamus veikiamosios rūšies

dalyvius, einančius rūšiniais pažyminiais (pvz., *svaiginantieji gėrimai*, *sprendžiantysis balsas* ir pan.), ir smerkia terminologizuojamus kilmininkinius žodžių junginius (pvz., *kelių eismas*, *darbo apsauga*, *valstybės kontrolė* ir pan.). Terminizacija juk negali panaikinti bendrinės kalbos žodžių junginių prasmių skirtingumo, padaryti juos griežtai vienareikšmius. Apskritai praktiniame terminų tvarkybos darbe įvairių mokslo ir gamybos šakų specialistai dažnai pervertina motyvacijos svarbą terminų tikslumui ir logizuoja terminiją. Termino turinys yra ne jo leksinė reikšmė, bet apibrėžtis (definicija), kuri nepriklauso nei nuo termino motyvacijos, nei nuo jo darybinės reikšmės.

Lenkų terminologas S. Gajda savo knygoje „Terminologijos įvadas" („Wprowadzenie do teorii terminu") (Opole, 1990) rašo, kad terminas yra ne dviejų, bet daugelio ponų tarnas. Taip yra todėl, kad terminologija siejama ir su mokslo filosofija, ir su logika, ir su kalbotyra, ir su psichologija, ir su informatika, ir t.t. Todėl ir iškyla klausimas, ar galima kompleksinė terminologijos teorija. S. Gajda į tai atsako teigiamai. Kompleksinė terminologijos teorija svarbi dar ir todėl, kad dabar vis aktualesnis darosi tarptautinis terminijos tvarkymas, terminų standartų rengimas ir bankų kūrimas.

Gauta 1998 05 25